

Balogh Tibor

AZ ELMÉLETI LÉLEKTEN KATEGORIZÁCIÓ-FELFOGÁSÁNAK
MÓDSZERTANI KÉRDÉSEIHEZ

Előadásunk címéből mindenekelőtt magyarázatot igényel az elméleti lélektan terminus. Pataki igen szellemesen ír a különböző pszichológiák /lélektanok/ tárgykeresésének nehézségeiről. Az ő felosztását követve azt mondhatjuk - az elméleti jelző az általunk használt összetételben kutatási módszert jelez, de ugyanakkor a kutatás tárgyára is utal: elméleti azért, mert elsősorban rendszerezésre törekszik -- a filozófiához hasonlóan --, s ha igénybe vesz is experimentális eljárásokat, azok az esetek jelentős részében gondolat kísérletek: nem valóságos experimentumokra hagyatkoznak -- gondolatilag építik fel a tárgyak, személyek világát.

Elméleti ez a lélektan továbbá, mert a különböző lélektanok lényeges kérdésekben eltérő kutatási tárgyainak, módszereinek, aspektusainak, iskoláinak számbavételét, összehasonlítását vallja feladatának. Éppúgy elemeznie kell pl. a freudi és a Ferenczi-féle analitikus lélektan közös előfeltételeit, mint pl. a munka- és a neveléslélektan sajátos logikájának természetét, vagy a behaviorizmus és a szociálpszichológia premisszáinak összeegyeztethető, illetve egymást kölcsönösen kizáró vonásait.

A címben l é l e k t a n szerepel -- ez arra utal: lefordíthatónak ítéljük a p s z i c h o l ó g i á t a l é l e k t a n fogalomra /nem hisszük ugyanis, hogy a lélektan ebben a körben a test-lélek elválasztását komolyan vevő tudomány idealisztikus képzetét keltené/; az azonosítást megkönnyítendő a később gyakran előkerülő s z o c i á l p s z i c h o l ó g i a fogalom átültetéséről azonban lemondunk, már csak azért is, mert a s z o c i á l i s l é l e k t a n t kicsit erőszakolt-nak érezzük, a t á r s a d a l m i l é l e k t a n pedig könnyen vihetne egy Le Bon-i, vagy ahhoz hasonló tárgy-felfogásig; az ettől való elhatárolás viszont a mostani lehetőségekhez képest túlzottan is terjedelmes magyarázkodást kívánna meg.

Előadásunkban a szociálpszichológia területén fogunk mozogni. Azt kívánjuk megnézni, hogy a k a t e g o r i z á c i ó mint a szociálpszichológia által tanulmányozott lelki aktus, milyen felfogásu magyarázatokat kap különböző szociálpszichológusoknál, s hogy ezek közül az eltérő magyarázatok közül melyiknek a logikáját tarthatjuk a legmeggyőzőbbnek.

Két csoportot különíthetünk el; az egyikbe azokat a szociálpszichológusokat sorolva, akik Tajfel kategorizáció-magyarázatát teszik a magukévá. Tajfel szerint a kategorizációk "lelki folyamatok, amelyek arra irányulnak, hogy a környezetet fogalmilag kategóriákba rendezzék: cso-

portok személyeinek, tárgyaknak, eseményeknek vagy ezek bizonyos jegyeinek olyan együttescibe, amelyekbe ezek mint egymáshoz hasonlóak vagy mint az egyén cselekvése, szándékai illetve attitűdjei szempontjából egymással egyenértékűek kapcsolódnak". /VI; 272./

Teljesen azonos az előzővel pl. Louche felfogása, aki szerint "A kategorizáció lényege a környezet beosztása a kategóriákkal megegyező ingerek átcsoportosítása által. A környezetnek ez a rendszerbe foglalása szervezi meg az egyének alkalmazkodásához nélkülözhetetlen állapotot és a csoportok légkörét." /V; 942./

Ami miatt a magyarázat jelzett típusát kritizálni lehet, azt Garai fogalmazza meg pregnánsan. A kritikán túlmenve úgy érezzük egyben létre is hoz, kialakít egy más típusú magyarázatot.

Garai szerint lényeges különbség van a kategorizációk között; a különbség oka: más-más tárgyra irányulhat a kategorizálás. Abban az esetben, ha egy általam látott tárgyat alkalmazódnak minősíték, maga a minősített tárgy teljes egészében változatlan marad, nem módosítja a kategorizálás aktusa. Ha azonban a kategorizálásom szociális lesz, tehát pl. úgy módosul az előbbi szituáció, hogy azt mondom: az általam látott tárgy alkalmazó, én azokkal értek egyet, akik ezt állítják, s nem azokkal, akik kékeszölnének vélik -- akkor nem pusztán a látott tárgy, hanem én magam is kategóriába sorolódom általam, hogy nem magáról

a tárgyról, hanem egy tárgyra vonatkozó kijelentésről mondok ítéletet. Ahogyan Garai írja "Ha tekintetbe vesszük a szociális kategorizációnak ezt az önminősítő vonatkozását, akkor be kell látnunk, hogy szemben a kategorizációnak azzal a típusával, amelyet az egyén valóban a tőle szigorúan elválasztott környezet valamely minőségén végez, a szociális kategorizáció valószínűleg módosítja a tárgyat, amelyre vonatkozik, hiszen ennek része az egyén is, akit korábbi attribútumain kívül ezután az a további tény is fog jellemezni, hogy ezt a mentális aktust végrehajtotta, netán eredményére vonatkozó közlést tett." /III; 545./

Ez az önminősítés logikai paradoxonhoz vezet. A kategorizáció aktusával kognitív egyensúly alakul ki, vagy a kognitív egyensúlytalanság jön létre. Az előbbire: ha egy csoport tagjainak egybehangzó ítélete egy egyént a csoporthoz hasonlóknak minősít, s az így minősített egyén a csoporthoz tartozónak mondja magát, akkor ezáltal önmaga teremti meg -- legalábbis egy szempontból /a csoporttagság szempontjából/ -- a hasonlóságot.

A kognitív egyensúlytalanságra felhozható példa: ha egy csoport tagjainak egybehangzó ítélete egy egyént a cso-

porthoz hasonlóknak minősít, ám az így minősített egyén a csoporthoz nem-tartozónak mondja magát, akkor ezáltal önmaga teremti meg -- legalábbis egy szempontból -- /a csoporttagság szempontjából/ -- a különbséget.

Mindkét döntés esetében a döntést hozó egyén utólag igazolva láthatja döntését.

A szociális kategorizáció imént ismertetett paradox jellege annak tulajdonítható, hogy a társadalmi lét szerkezete tagolódás nélküli -- nem különül el az egyén mint a tudat alanya, és az egyén környezete, mint a tudat tárgya.

Ugy gondoljuk, módszertanilag körültekintőbbnek tartjuk Garai felfogását; respektálhatónak érezzük, ahogyan Tajfeltől eltérően a kategorizáció nem-szociális és szociális fajta között különbséget tesz.

A k a t e g o r i z á c i ó szociálpszichológiai felfogás-típusainak logikáját elemezve az a következő kérdés adódhat: a kategórizáció, mint m e n t á l i s a k t u s, mint k o g n i t i v m ű v e l e t minden esetben, szükségszerűen vezet-e a kategorizációval harmonikus, azzal megegyező cselekvéshez? Tehát ha én azáltal, hogy egy bizonyos tárgyat almazöld színűnek mondva csoportbasorolom magam /mentális aktust végrehajtva/ úgy fogok-e a későbbiekben cselekedni, hogy cselekedeteim is megegyezzenek a csoport tagjainak cselekedeteivel.

Hogy egyszerűbb legyen a probléma, ragadjuk ki a s z o c i á l i s k a t e g o r i z á c i ó kérdésköré-

ből az a t t i t ü d kérdését. Vajon milyen a viszony a lelki folyamatok és a cselekvések, az akciók között? La Piere klasszikus kísérlete adhat adalékot kérdésünk megválaszolásához. La Piere egy kínai házaspárral éttermeket, kávéházakat, turistaházakat keresett fel; az általuk felkeresett helyeken kifogástalanul bántak velük. Az a kérdés azonban, amelyet látogatásaik után juttattak el a felkeresett helyekre, s amely azt tudakolta: hogyan viselkednének kínai vendégekkel -- túlnyomórészt elutasító válaszokat tartalmazva érkezett vissza; a megkérdezettek döntő többsége még a kiszolgálást is -- mármint a kínaiak kiszolgálását -- visszautasította.

Azt gondoljuk, jogos Halász szkepszise, aki szerint "Nagy merészség és... naivitás lenne a cigányok munkatárskénti szives fogadtatásáról kapott írásos válaszokat úgy értelmezni, hogy mindennapi életkörülmények között is így járnának el azok, akik az attitűdskálát kitöltötték"./IV;62./

A szkepszis bejelentése után nézzük meg: a leírt esetekből levonható konzekvenciák megjelennek-e a szociálpszichológiai attitűd-teóriájában. Azt vehetjük észre, hogy a klasszikus attitűd-felfogás nem veszi tudomásul a lelki folyamatok -- tehát jelen esetben az attitűd-kialakulás --, és a cselekvés, a viselkedés lehetséges diszharmonióját.

Szimptomatikusnak mondható az az érvelés, amit Allport egy 1935-ben írt tanulmányában használ. Szerinte egy attitűd nyíltan m e n t á l i s vagy m o t o r o s minősítése azért ellenszenves a lélektanban, mert belőle a test-

-lélek dualista felfogására lehet gyanakodni. /Régebben ugyanis a lélektanban elválasztották az attitűd mentális és motoros: cselekvéses, viselkedési, mozgásos fajtáját./ Jelenleg az attitűd mint kifejezés impliciten hordozza mindkét eredeti jelentését /azaz mentális hajlam és motoros beállítódás is egyben/. Allport kiemeli: a különböző attitűd-meghatározások tartalmaznak egy lényeges közös elemet -- az attitűd alapvető vonásaként tüntetik fel a reakciókra való prediszpozíciót vagy készenlétet. Hangsúlyozzák: az attitűd nem befejezett, hanem kezdeti, előkészítő jellegű. Nem viselkedés -- csak előfeltétele a viselkedésnek. Az attitűd olyan mentális és idegi készenléti állapot, amely a tapasztalat révén szerveződik és irányító, illetve dinamikus hatást gyakorol az egyén valamennyi tárgyra, helyzetre történő reagálására.

Allport felfogására is reflektál egy 10 évvel ezelőtt írt tanulmányában Fishbein. Szerinte meddőnek mondható az a próbálkozás, amely attitűdméréssel jósolja be a viselkedést. Fishbein úgy véli, valószínűtlen a hagyományosan mért attitűd és a viselkedés konzisztenciája. Azért tartja valószínűbbnek az inkonzisztenciát, mert egy adott egyén viselkedésének legfontosabb determinánsai nemcsak az illető egyénnek egy bizonyos tárgyról, személyről való véleményekései, attitűdjei, illetve egy bizonyos tárggyal, személlyel szembeni viselkedés-intenciói lehetnek. Valamely tárggyal, személlyel szembeni viselkedést olyan vál-

tozók is determinálhatnak, amelyek nincsenek kapcsolatban az inger-tárggyal, hanem a szituáció sajátosságai-ból, vagy egyéni különbségekből adódó változók.

Tehát azt mondhatjuk; az egyén viselkedése különböző változók függvénye; ezen változók együttesében az attitűd csupán az egyik komponens.

Azzal, hogy felhívtuk a figyelmet az attitűd és a viselkedés lehetséges eltérésére /inkonzisztenciájára/ természetesen nem szándékozunk azt állítani, hogy a kategorizáció mint mentális aktus mindig eltér a viselkedésben megmutatkozó kategorizációtól.

Ahhoz, hogy a kategorizáció mint kognitív művelet-sor és a viselkedés viszonyának kérdését tisztázzuk, a k o g n i t í v d i s s z o n a n c i a elméletének lényegét idézzük fel Deutsch és Krauss alapján

1/ az ismeret egyes elemei közötti viszonyok lehet-nek disszonánsak, azaz előfordulhat, hogy nincsenek össz-hangban egymással ezek az elemek;

2/ a disszonancia léte olyan feszítőerőket alakít ki, amelyek a disszonancia csökkentésére irányulnak, elkerülni igyekezve a disszonancia fokozódását;

3/ a feszítőerők munkája kifejezésre jut többek kö-zött a viselkedés változásai, az ismeret megváltozása és egy olyan körültekintő attitűd által, amely óvatos az in-formációkkal és az új véleményekkel szemben.

Az ismeret két eleme /X és Y/ között akkor van

disszonancia, ha Y-ból nem-X következik. Abban az esetben, ha Y-ból X következik, a kapcsolatot mint konszonzanciát definiálhatjuk. Ha semmiféle kapcsolatban sincs együtt X és Y, akkor mint alkotóelem egyik sem helytálló a másikhoz viszonyítva." /II; 75./

Az idézetből számunkra konzekvenciaként az adódik, hogy

a/ a kognitív műveletsor és a cselekvés, viselkedés között lehet összhang /pl. egy kérdőívre adott válaszban önmagamat úgy kategorizálom, mint faji előítéletektől mentes személyiséget, tehát azt állítom, hogy nincsenek fenntartásaim a négerekkel szemben -- viselkedésem pedig egy adott szituációban igazolja, alátámasztja ezt a kategorizációt/;

b/ a kognitív műveletsor és a cselekvés, viselkedés között lehet diszharmónia /pl. egy kérdőívre adott válaszban önmagamat úgy kategorizálom, mint faji előítéletektől mentes személyiséget, tehát azt állítom, hogy nincsenek fenntartásaim a négerekkel szemben -- viselkedésem azonban egy adott szituációban megcáfolja ezt a kategorizációt/.

Persze lehet diszharmónia és összhang a kognitív műveletsorok között és a viselkedés, cselekvés egyes elemei között is

a/ előfordulhat, hogy a faji előítéleteket tudakoló kérdőívnek arra a kérdésére felelve, hogy elfogadnák-e szomszédoknak egy néger házaspárt -- igennel válaszolok

/s ezzel faji előítéllettől mentesnek kategorizálom magam/,
ám azt a következő kérdést, hogy férjhez adnám-e a lányo-
mat egy néger férfihoz -- nemmel felelem meg /s ezzel bi-
zonyos faji előítéllettel bíró személyiségnek kategorizá-
lom magam/. Itt a dolgot az a duplikálás is bonyolítja,
amelyet Garai javasol. Ő -- számunkra meggyőző érvekkel --
elkülöníti a kategorizáció mint kognitív műveletsor
t á r g y s z i n t -jét és m e t a s z i n t -jét.
Könnyű belátni, hogy e két szint között is lehet disz-
harmónia vagy összhang;

b/ végül: az ismétlést elkerülendő -- példáinkat
/az előzőekre visszagondolva/ áttehetjük a kérdés-válasz
sikről a viselkedés, a m e g v a l ó s í t á s sikjára,
s ezzel a viselkedés, cselekvés egyes elemei k ö z ö t t
fellelhető diszharmónia illetve összhang létét illusztrál-
hatjuk.

Foglaljuk össze röviden: az általunk elméleti lélek-
tani vizsgálódásnak minősített előadásunkban melyik
k a t e g o r i z á c i ó - f e l f o g á s logikáját
javasoltuk elfogadásra.

Ugy gondoljuk, hogy a szociálpszichológia számára
az a kategorizáció-felfogás lehet a legmegfelelőbb, ame-
lyik úgy fogja fel a szociális környezetet, hogy az nem
létezik a szociális kategorizációtól függetlenül, azaz
nem létezik mint az egyéntől, az egyén kategorizációjá-
tól elkülönült tárgy. Az egyén része a szociális környe-

zetnek, s ha a környezetet kategorizálja, önmagát is elrendezi ezzel a kognitív aktussal.

Szükségesek érezzük továbbá a kategorizálás aktu-
sának vizsgálata esetén az általunk jelzett k o g n i -
t i v - v i s e l k e d é s i szint lehetséges disz-
krepenciájára felhívni a figyelmet, nem elfogadva az All-
port által leírtakat, hogy tudniillik feltétlenül el kell
kerülnünk a m e n t á l l i s - m o t o r o s elkülönítést.

Végezetül: nagyon lényegesnek hisszük a k a t e -
g o r i z á c i ó szociálpszichológiai vizsgálatainak
elemzését többek között azért, mert fontos személyiség-
problémákra irányíthatja érdeklődésünket. A szociális
kategorizációhoz tartozó kérdés pl. az is, amelyet az
agresszió befolyásolásának lélektani kérdéseivel foglal-
kozó nemzetközi konferencián 1976-ban Varsóban feltettek
a vita során.

Buda és Kun szerint "A vitában már előzőleg megfogal-
mazódott, hogy a férfiak és nők agressziójának különbsége
csak kismértékben ered a biológiai különbségekből, nagyobb
mértékben a gyermekkori szocializáció módjából. Többen fel-
vetették, hogy a fiúk szocializációs folyamatát is hason-
lóan kellene alakítani, mint a lányokét. ...az altruista
magatartás inkább a nők sajátja, és remélhetően az ag-
resszió ellen hat a nők felszabadulása és fokozott bekap-
csolódása a társadalom ügyeinek intézésébe." /I; 2880./

Hogy ez az agresszió csökkenésébe vetett remény mennyire jogos, nem tudjuk megítélni. Mindenesetre a kategorizációnak, s a fiúvá-lánnyá kategorizálásnak, mint kognitív aktusnak, az aktus eredményeként pedig a viselkedésben megmutatkozó differenciák kialakulásának folyamatát, eredményét is célszerűnek véljük az általunk javasolt kategorizáció - f e l f o g á s l o g i k á j á t alkalmazva feltárni.

J e g y z e t

- I; B u d a /B./ -- K u n /M./: Nemzetközi konferencia az agresszió befolyásolásának pszichológiai kérdéseiről. Orvosi Hetilap, 117: 1976.
- II; D e u t s c h /M./ -- K r a u s s /R. M./: Les théories en psychologie sociale. Mouton Co, 1972. Paris.
- III; G a r a i /L./: Kategorizációs paradoxon megfigyelése kísérleti nagycsoportban. Magyar Pszichológiai Szemle, 33: 1976.
- IV; H a l á s z /L./: A helyzet hatalma. Valóság, 20: 1977. /1./
- V; L o u c h e /C./: Les effets de la catégorisation sociale et de l'interaction collective dans la préparation et le déroulement d'une négociation inter-groupe. Bulletin de Psychologie, 28: 1974--1975.
- VI; T a j f e l /H./: La catégorisation sociale. In: Moscovici /S./ -- Introduction a la psychologie sociale. Larousse, 1972. Paris. Tome I.